

СПОЛУЧУВАНІСТЬ ІМЕННИКІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ЗБІРНОСТІ З ДІЄСЛОВАМИ

У статті розглянуто особливості синтагматики іменників із семантикою збірності (ІСЗ) з дієсловами, що складають семантичні групи дій осіб, спрямованих на об'єднання, і дій осіб, спрямованих на роз'єднання, коли вони функціонують у ролі предиката.

Ключові слова: іменник із семантикою збірності (ІСЗ), дієслово, сполучуваність.

Манохіна Ю.Є. Сочетаемость собирательных имен существительных с глаголами.

В статье рассматриваются особенности синтагматики собирательных имен существительных с глаголами, которые входят в семантические группы действий лиц, направленных на объединение, и действий лиц, направленных на разъединение, когда они функционируют в роли предиката.

Ключевые слова: собирательные имена существительные, глагол, сочетаемость.

Manokhina Yu.Ye. The combinability of the collective noun with the verb. *This article discusses the features of the collective nouns combinability with the verbs that make up the semantic group of actions aimed at integration of people and actions aimed at separation, when they function as a predicate.*

Keywords: collective nouns, verb, combinability.

Дієслово, як відомо, є центральною одиницею мови (поруч з іменником), тому в сучасному мовознавстві, як і протягом усієї історії лінгвістики, повертає до себе увагу дослідників (Ю.Д. Апресян, А.В. Бондарко, Л.М. Васильєв, В.В. Дятчук, О.П. Жданова, А.П. Загнітко, Л.О. Пустовіт, В.М. Русанівський, А.А. Уфімцева). Дієслова вивчаються в різних планах: парадигматичному, синтагматичному, тематичному, із погляду варіювання їх значень, поділу на лексико-семантичні групи. Разом із тим, питання про характер поєднання дієслів з іменниками із семантикою збірності ще не ставало предметом детального лінгвістичного аналізу, чим і зумовлюється актуальність цієї розвідки.

Мета статті – на основі аналізу семантики дієслів визначити особливості сполучуваності з ними іменників із семантикою збірності, здійснити класифікацію окресленого класу дієслів за лексико-семантичними групами. Предметом лінгвістичного аналізу стали іменники й дієслова, представлені в Словнику української мови в 11 томах та тексти художнього стилю.

Найбільш розробленою вважається проблема семантичних особливостей окремих лексико-семантичних груп дієслів. Цим питанням займався Л.М. Васильєв (дієслова почуття, мислення, мовлення і поведінки); О.П. Жданова досліджувала дієслова поведінки, розглядаючи взаємодію лексичної семантики і граматичних категорій; О.М. Лазуткіна вивчала дієслова локально спрямованої дії, зверталася до опису й тлумачення дієслівної сполучуваності; В.І. Ібрагімова займалася вивченням дієслів руху, приділяючи особливу увагу системності в їх семантиці; М.Л. Крючкова досліджувала дієслова емоційного стану з точки зору їхньої валентності й сполучуваності; М.О. Орлова розглядала дієслова орієнтованого місцезнаходження в

просторі, їхню валентність; В.В. Дятчук і Л.О. Пустовіт зверталися до дієслів з одоративним значенням.

А.А. Уфимцева бачить складність семантики дієслова, по-перше, у тому, що власне лексичне значення дієслова супроводжується цілою низкою семантичних ознак, які виражають спосіб протікання дії, обставини її здійснення, видові й часові характеристики дії, модальні та експресивні нашарування. По-друге, важливим є розрізнення рис, властивих тільки цій лексемі чи цілій лексико-семантичній групі дієслів, чи всій категорії дієслова. Важливо визначити, за умовами мовленнєвої реалізації дієслова, чи вноситься ця семантична риса в процесі мовлення, чи властива певному дієслову як номінативному знаку в системі мови. Відомо, що під час аналізу дієслівної лексики неможливо не уваги констекстуальне значення дієслова, особливості його функціонування.

В.М. Русанівський, поставивши перед собою завдання – виділити семантичні групи дієслів за допомогою формальних ознак, установив 22 диференційні ознаки, «що охоплюють фразову синтагматику дієслова (сполучуваність з іншими дієсловами та іменниками), лексему синтагматику (поєднуваність із префіксами) і парадигматику (можливість лексеми виступати у формі пасивного дієприкметника) [3: 59].

Із семантики дієслова випливає його здатність реалізувати своє значення самостійно чи в сполученні з іншими словами. Н.Л. Іваницька зазначає: «Переважає більшість дієслів української мови має потенційну здатність реалізувати семантику лише в сполученні з іншими словами» [2: 29]. Характерною особливістю дієслів є не тільки те, що вони потребують заповнення позиції відповідними граматичними формами, а й вимагають слова з певною семантикою. Як зазначено в більшості лінгвістичних досліджень, лівобічні партнери тісніше зв'язані із семантикою дієслова, ніж правобічні.

Сполучуваність дієслова як лексичної одиниці тісно пов'язана з його синтаксичними функціями, зокрема з його первинною функцією бути предикатом. Від дієслова, ужитого в ролі предиката, повністю залежить, яким буде склад речення, які партнери будуть супроводжувати дієслово-предикат, які відношення з ним матимуть, як вони характеризуватимуть дієслово. Отже, дієслово на основі свого лексичного значення має здатність вступати в певні зв'язки з іншими одиницями мови. Ця здатність дієслова реалізується тоді, коли воно функціонує в ролі предиката.

Іменники із семантикою збірності, позначаючи суб'єкт дії, поєднуються з дієсловами семантичних груп на позначення:

- початку дії (*вирушати, виходити, заколихатися, зацвісти, заспівати*);
- разового вияву дії з відтінком раптовості (*вискочити, з'явитися, кинутися*);
- дій осіб, спрямованих на об'єднання (*збиратися, групуватися, товпитися, юрмитися, злазитися, збігатися, сходитися*);
- дій осіб, спрямованих на роз'єднання (*поділитися на, розбігтися, розпорошитися, розбрестися, розійтися, розсіятися, розбиватися на*);
- звуків, які видає людина (*кричати, гомоніти, галасувати, вигукувати, співати, гудіти, шуміти*);

- звуків, які видає жива природа (*гудіти, цвірінькати, ревити*);
- фізичної діяльності людини (*йти, кидати, захищати, спати, робити, пливти, працювати, гуляти, ходити, стояти, усміхатися, шукати*);
- положення в просторі (*висіти, їздити, лежати, наближатися, обганяти, сидіти*);
- фізичного стану (*жити, рости, міцніти, горіти, пахнути*);
- переміщення (*везти, нести*);
- передачі (*дати, брати, видати, доставити*);
- повідомлення (*говорити, звертатися, закликати, привітати, обіцяти, доповідати*);
- фізичного набуття чи втрати (*купити, отримати, загубити*);
- інтелектуального оволодіння чи втрати (*вважати, забути, прочитати*);
- пасивного/активного сприйняття (*бачити, запитувати, розглядати, чути*);
- насильницької дії щодо об'єкта (*бити*);
- дії, що створює свій об'єкт (*готувати, організовувати, будувати*);
- каузативних (*кинути, викликати, направити, запросити, покласти, посадити*);
- бажання (*бажати, хотіти, вимагати*);
- наміру (*збиратися, прагнути*).

Ця класифікація семантичних груп дієслів базується на класифікації, розробленій Ю.Д. Апресяном [1].

У межах статті неможливо дати повний аналіз сполучуваності кожної із семантичних груп дієслів, та ми це й не ставимо на меті. Необхідною умовою поєднання для всіх дієслів означених ЛСГ з іменниками із семантикою збірності є наявність семи 'істота' (крім ЛСГ «Звуки, які видає жива природа», хоча в переносному значенні спільні семи з'являються). Наприклад: *Пожежа гналася за людьми, зажерливо накидалася на все, що траплялося на путі: будівлі, дерева, збіжжя, ревла худоба, гвалтували собаки, іржали коні* (П. Загребельний) і *А **натовп ревів** у одне горло: «Помилування! Милосердя!»* (П. Загребельний).

На нашу думку, заслуговує на увагу аналіз синтактики семантичної групи дієслів на позначення дій осіб, спрямованих на об'єднання. До цієї лексико-семантичної групи входять такі дієслова: *групуватися, збиратися, збігатися, нагромаджуватися, оточити, роїтися, скупчуватися, сходитися, товпитися, юрмитися* та ін.

Дієслово *роїтися* в прямому значенні входить до складу ЛСГ «Дії, властиві бджолам і подібним до них комахам» та в переносному – збиратися купами, групами можуть і люди. Поєднання дієслова *роїтися* з іменником із семантикою збірності (далі ІСЗ) *дітвор* можливе, бо в обох цих словах наявна сема 'сукупність діячів' і сема 'дрібні істоти', що уможливорює подібне сполучення: *Замурзана **дітвор** впоміш із собаками і свинями **роїлася** попідтинню* (М. Коцюбинський).

Наявність сем 'множинність', 'сукупність діячів' не дозволяє дієслову *роїтися* сполучатися зі словами, у семантиці яких відсутні ці семи, що від-

бивається і на рівні граматичному: це дієслово не має форми 1 і 2 особи однини.

Дієслова, що мають дефектну парадигму особи і числа (*групуватися, збиратися, нагромаджуватися, оточити, скупчуватися, товпитися, юрмитися*), у якій спостерігається відсутність форм 1 і 2 особи однини, легко поєднуються з іменниками типу *гурт, загін, натовп, полк* тощо. Як-то: **Поліція оточила квартал** (Л. Костенко); **Коло зомлілої зібрався натовп** (О. Гончар).

Дієслова цієї групи переважно утворені від іменників, що мають у своєму складі семи 'множинність', 'сукупність', 'неподільна єдність', які вони успадкували: *групуватися* ← *група*; *юрмитися* ← *юрма*; *громадитися* ← *громада, скупчуватися* ← *купа* тощо.

Дієслово *оточувати* має значення 'обступати кого-, що-небудь з усіх боків', дієслово *збиратися* – 'сходитися, з'їжджатися, злітатися і т. ін. в одне місце'. У семантиці цих дієслів і подібних до них вже закладена сема 'діячів більше, ніж один' і сема 'сукупність', що уможлиблює сполучуваність з ІСЗ, які мають аналогічні семи. Цей же факт, з іншого боку, не дозволяє дієсловам означеної семантичної групи утворювати граматичні форми 1 і 2 особи однини.

Слід зазначити, що дієслова, які мають дефектну парадигму особи і числа, поєднуються не лише з ІСЗ типу *гурт, загін, натовп, полк* тощо, у яких збірність виражена лише лексично, і вони мають сему 'дискретна множинність'. Аналізовані дієслова мають сполучувальні можливості і з іншими ІСЗ, зокрема, «ідеальними збірними» на зразок *дитвора, молодь*, у яких збірність виражена лексично і у відповідних граматичних формах. Подібна синтагматика можлива за умови наявності спільних сем в іменниках і дієсловах, при цьому граматичне оформлення сукупності в ІСЗ не впливає на сполучуваність: *В тіні високих, припалих пиллюкою акацій... радісно галасує, юрмиться дитвора* (О. Гончар); *А молодь частіше юртується біля Баглаєвого або ще далі, біля Орлянченкового двору* (О. Гончар).

Очевидно, що дієслова, які позначають дію, спрямовану на об'єднання, і іменники із семантикою збірності мають точки дотику через спільні семи. Проаналізуємо семантичну групу дієслів, що номінують дії осіб, спрямованих на роз'єднання. До цієї групи належать такі дієслова: *поділитися на, розбітися, розбредитися, розкочуватися, розлітатися, розпорошитися, розбредитися, розійтися, розсіятися, розбиватися на* тощо. Як і в попередній аналізованій групі, такі дієслова мають сему 'сукупність', 'множинність діячів' і тому сполучаються з іменниками, що позначають певну кількість осіб чи предметів, більшу, ніж один.

Дієслова, що мають дефектну парадигму, уживаються лише в третій особі однини (*табун розбрівся, натовп розійшовся*). Дефектність за особою і числом і сполучуваністю з числовими формами зачіпає не всю дієслівну лексему в цілому, а лише окремі ЛСВ. Так, дієслово *розійтись* у значенні 'залишаючи місце збору, перебування, йти в різні боки, місця (про всіх чи багатьох)', передбачає множинність суб'єктів сукупної дії: *Цимбал з Мокеїчем залишились біля куренів, а молодь розійшлася ярмаркувати* (О. Гончар).

У переносному значенні ‘посилитися, дійти до межі в чомусь’ – таких обмежень у синтактиці дієслова немає.

Дієслова з дефектною парадигмою *розлітатися, розкочуватися* сполучаються, наприклад, з іменником *кавуняччя*, що належить до власне збірних. Ефект спільної відцентрованої дії посилюється обставиною місця, вираженою сполученням іменника з просторовим прийменником: *Під копитами в коней, замість тріскучої стерні, вже репається червоне кавуняччя, розлітається, розкочується між збитим у клубки огудинням* (О. Гончар).

Слід зауважити, що всі дієслова аналізованої групи мають префікси *по-*, *роз-* і постфікс *-ся*, і саме вони надають дієсловам семантики різноспрямованої чи диференційованої дії: *Чи важать тепер назви, в час, коли людство поділилося на порядних людей і негідників? А втім, хіба воно не було розділене так завжди?* (П. Загребельний).

Отже, особливістю аналізованих семантичних груп є те, що до них входять дієслова, які мають дефектну парадигму особи і числа, тобто в них спостерігається відсутність форм 1 і 2 особи однини. Незважаючи на цей факт, означені дієслова активно виявляють свої сполучувальні потенції щодо іменників із семантикою збірності. При цьому формальне вираження лексем із значенням сукупної множинності, що уявляється як неподільна єдність, не впливає на сполучуваність цих іменників. Тому є всі підстави різнорідні за формальним вираженням ІСЗ віднести до категорії збірності.

Перспективним видається подальше дослідження особливостей синтагматики ІСЗ із семантичними групами числівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Апресян Ю.Д.** Экспериментальное исследование семантики русского глагола. / Ю.Д. Апресян. – М., 1967.
2. **Іваницька Н.Л.** Двоскладне речення в українській мові. / Н.Л. Іваницька. – К., 1986.
3. **Русанівський В.М.** Спроба визначення семантичних груп дієслів на основі формальних критеріїв. / В.М. Русанівський // Структурно-математична лінгвістика : [АН УРСР / республіканський міжвідомчий збірник]. – Серія «Питання мовознавства». – К., 1965.
4. **Словник української мови** : У 11-ти т. – К., 1971–1981.